

kozási megoldások és az igencsak problémás szöveggondozás arra figyelmeztet: a szerkesztői munka nem a beérkezett szövegek összemásolását jelenti. A könyvben publikáló szerzők többsége mindenesetre felnőtt a feladathoz, s ekképp a honi szociográfiatörténeti irodalom egy újabb megkerülhetetlen darabbal gazdagodott. (*Gondolat*)

BARTHA ÁKOS

Tétova útkeresés

A MAGYAR SZOCIOGRÁFIA A 20–21. SZÁZADBAN, SZERK. TÓTH PÁL PÉTER

Virágzó meggyfa hívogat olvasásra a szépen megtervezett borítón, azt sejtetve, hogy e kötetből láttelelet kaphatunk a mives hagyományokkal bíró magyar szociográfia múltjáról, jelenéről s tán jövőjéről is. A könyv a *Magyarország felfedezése* sorozatban látott napvilágot, igaz, lemaradt a sorszámozás, és a korábban megjelent művek felsorolása is hiányzik, ami némi bizonytalanságot sugall. Az itt olvasható tanulmányok a Politikatörténeti Intézet 2016. májusi konferenciáján elhangzott előadások írott változatai. Sajnos nem csupán a külső jegyek, hanem a tartalmi eklekticizmus is azt erősíti bennünk, hogy nemes szándékú, ám nem igazán végiggondolt és nem jól kivitelezett vállalkozással van dolgunk.

A *Bevezetést* jegyző Tóth Pál Péter a hazai szociográfiai hagyomány elismert kutatója, egyenesen úgy fogalmaz: „oly sok minden, ami 1990 előtt fontos volt számunkra, így a szociográfia is háttérbe szorult, jelentéktelenné vált, és többé-kevésbé feledésbe is merült”. Mi több, az általa vezetett Magyarország Felfedezése Alapítványról is csak mint „többé-kevésbé álomba merült” intézményről esik szó. Ez mindenképpen dicséretes (ön)kritika, ám kissé túlságosan is negatív. Hiszen a szociográfiai kutatások kiváló oka nem csupán a válságtudat, hanem az e válság leküzdésébe, vagy legalábbis megismerésébe vetett hit. E nélkül sem a polgári radikálisok első kísérletei, sem a népi mozgalom szociográfiai írásai, sem az 1970-es évektől újrainduló *Magyarország felfedezése* sorozat kötetei nem születtek volna meg.

A válság, az egy helyben toporgás érzését erősíti a nyitó tanulmány, amelyet Szelényi Iván jegyzett. A jeles szerző tanulságosan villantja fel, hogyan váltogatta egymást a magyar történelemben a szociológia és a szociográfia, érzékeltetve, hogy mikor melyik művelését tette lehetővé az adott politikai rendszer. Ezt természetesen megközelítésnek tartom, mert nem ragad le a két „szocio” egymással szembeni bizalmatlanságánál, féltékenykedésénél, hiszen tisztában van a kontextus fontosságával. Ezt az erényt sajnos nem mondhatjuk el a kötet mindegyik szerzőjéről. Abból a szempontból is figyelemre méltó Szelényi írása, hogy a magyar glóbusztól eltávolodva általában beszél a szociológia válságáról, amelyet három szemponttal indokol: 1. Összeomlott a hagyományos kutatási módszertan. 2. Elméleti zűrzavar uralkodott el a tudományágon belül. 3. A szociológia elvesztette társadalmi küldetésstudatát. A krízisből voltaképpen logikusan következik a gyógyítás, s erre Szelényi Iván a következő receptet ajánlja: a kísérletek és az internet felé nyi-

több módszertan kidolgozását, a politikai korrektség által diktált elméleti eklektizmuson való túllépést, s ez szerinte önmagában újra vonzóvá teheti a szociológia szakot a hallgatók számára, így megoldódhat a szakmát jellemző identitásválság is.

Sajnos még hosszú idő és kitartó türelem szükségeltetik az előbb jövendőt megújulásig, elég példának okáért Nagy J. Endre sokat ígérő, ám igen keveset adó tanulmányát (*A szociográfiai kutatás módszertani dilemmái*) elolvasnunk. Mintha csak illusztrálni akarta volna a szerző az előbbieken taglalt problémákat. A tárgyát és mondandóját is kereső Nagy meghökkentő módon beszél a szociológiai kutatás folyamatáról: „De hogy mi lesz a kutatandó eset, ez csak ott dől sokszor. (sic!) Namost, amikor megvan az ESET, a jegyzőkönyvek átnézése után, elkezdünk a szereplőkkel interjúzni. Tényleg hasonlóan vagyunk, mint mikor az antropológus elkezd beszélgetni egy bantu négerrel.” (Kiemelés az eredetiben. – P. I.) Ilyen esetekben kezd remegni a recenzens klaviatúrán kattogó ujja, hogy valóban tudományos szöveggel van-e dolgunk, esetleg már az egyik interjúalany szól hozzánk? Ennél is meglepőbb, amikor Nagy arra az igencsak kézenfekvő megállapításra jut, hogy a kutató és a kutatás során vizsgált személyek nézőpontja nem azonos: „Nyilvánvaló, hogy amikor valaki csinálja a maga dolgát, mint pl. a Verläger, fogalma sincs arról, ami csak később fog kiderülni időben a tudományos kutatás számára is, hogy ő egy új típusú, modern vállalkozói magatartást talált ki.”

A kötet több tanulmányában is felbukkan egy, a magyar társadalomkutatás történetében régóta létező, bizonyos szempontból igen természetlen és néha már fárasztó konfliktus. Nevezetesen a már korábban említett feszültség a tudományos, tehát magasabb rendűnek tartott szociológia és az irodalmi/irodalmias, vagyis alacsonyabb szintre sorolt szociográfia között. Hosszú vita ez, amire nincs megoldás, mert talán nem is kell rá megoldást találni, hiszen békében is megférhetne egymással a két tevékenység. Szerencsére több szerző is – Závada Pál, Biczó Gábor, Sárkány Mihály – megkísérelte definiálni, mit is érthetünk szociográfián. Ezek külön-külön is igényes kísérletek. Závada úgy véli, hogy a „szociográfia írói műfaj is, vagyis a megformálása hasonlóan fontos, mint az irodalmi műveké – noha, mint-hogy tényirodalomról van szó, a valóság gúzsába kötve kell szépen táncolnia”. Biczó azt emeli ki, hogy a „szociográfia sajátos funkcionális műfaj, amely az elemzést kombinálja a kritikával annak érdekében, hogy egy adott társadalmi jelenség, pontosabban egy konkrét színtérhez tartozó vagy ahhoz rendelt szociokulturális környezetet folyamatait értékelje”. Sárkány Mihály az etnográfia nézőpontjából tekint a szociográfia műfajára, és tiszteletre méltó megértéssel veszi észre a pozitív megközelítés esélyét: „Vannak azért szembeeső tények, amelyek rögzítése, közzététele úgy is része a társadalmi diskurzusnak, hogy tudományos ellenőrzésük még várat magára. Az ilyen közlések megalapozottság, érvényesség tekintetében széles skálán mozognak, s hogy ezek közül melyek érik el a szociológiai továbbgondolást érdemlő szociográfia szintjét, azt forráskritika és társadalmi megítélés együttese dönti el, nem egyértelmű definíciók.” Nagyon bölcs megközelítés ez, s talán ennek jegyében érdemes lenne egyszer s mindenkorra lezárni a szociológusok és szociográfusok közötti időről időre fellobbanó békétlenkedést.

igen komoly érdeme, hogy tág teret szentelt a magyar társadalomkutatás más hagyományainak is. Így például a magyar munkásság szociológiai vizsgálatában úttörő szerepet játszó, 1948-ban emigrálni kényszerülő, és csupán évtizedek múlva hazatérő Rézler Gyulának. Az ő újrafelfedezése többek között Tóth Pál Péter érdeme, aki sok figyelmet szentel e valóban fontos tudományos örökség megismertetésének, ápolásának. Rajta kívül Lengyel György és Bartha Eszter is sokat hivatkozott Rézlerre, részben mint a tudományos, vagyis nem szépirodalmi, nem lírai, nem politikai célú társadalomkutató munkásságára. Többször is szó esik Rézler Gyulának a népi írókkal szembeni, számos jogos meglátást tartalmazó kritikájáról, viszont hiányzik a jeles munkásszociológus szemléleti szűkösségének, türelmetlenségének érzékeltetése. Ehhez az értelmezéshez hasonlítható Csunderlik Péter tanulmánya, amelyben a szerző nagyon szépen, alaposan foglalta össze az előző század fordulója után kibontakozó, a Galilei Körhöz és a *Huszedik Század* folyóirathoz kötődő szociográfusok/szociológusok tevékenységét. Sajnálatos módon nagyon közel került tárgyához, így eléggé adós maradt a bírálattal. Bár elismeri Jászi Oszkár és Braun Róbert írásainak „erősen ideologikus, fókuszált látás”-át, de velük szemben nagyobb problémának tartja a „Régi Magyarország” elitjének viselkedését. Ezzel szemben a klasszikus falukutató munkákat áttekintő Bartha Ákos egyszerű méltányos és távolságtartó. Sorra veszi az ismert műveket, rámutat tarthatatlan állításaira, időhöz és helyhez kötöttségükre, a szerzők politikai céljaira és vargabetűire, és végső értékelése is igen pontos: „Másképp, a nagyszociográfiák nem szaktudományos alkotások, gyakorta pontatlanok és mindig tendenciózusak. Mindez nem húzza át mondandójának általános érvényességét: a parasztság széles rétegeinek két világháború közötti jogfosztottsága vitán felül áll, miként az igazságtalan földbirtokmegosztás, vagy a kivándorlás súlyát sem lehet elbagatellizálni.” Ugyancsak történeti nézőpontú Tóth Pál Péter írása, amelyben két nagyon eltérő mentalitású, műveltségű és sorsú embert hasonlított össze: a konzervatív szociológia jeles professzorát, Weis Istvánt és a népi író Veres Pétert. A kiinduló ötlet kifejezetten érdekes, s az is, hogy *A mai magyar társadalom* és *Az Alföld parasztsága* meglepően sok hasonló megállapítást tartalmaz a korszak Magyarországról. Érdemes lenne a két szerző írott hagyatékát tovább vizsgálni, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, ismerték-e egymást, olvasták-e egymás alkotásait.

A kötet egyik legalaposabb és legterjedelmesebb tanulmánya Szuhay Péteré, akit a hazai cigány társadalom felkészült kutatójaként ismerhetünk. Most mégsem szociográfiával vagy szociografikus riporttal jelentkezett, hanem *Hatástalan remekművek* címet viselő esszéjében a magyarországi cigányságról szóló, nem szépirodalmi műveket tekintette át. Történetét az MSZMP Politikai Bizottságának 1961-ben született határozatától indítja, amely dokumentum elsőként kísérte meg kormányzati szinten kezelni a roma népesség problémáit. Sok jeles szerző kerül szóba: Faludi András úttörő, 1964-es *Cigányok* című könyvétől kezdve Sára Sándor és Schiffer Pál filmjein át Romano Rácz Sándor tudósításáig. A szerző legfontosabb megállapításának azt tartom, amikor rámutat arra, hogy „a szociofotók készítői közül is egyre többen hangoztatták, hogy a cigányok kultúrája nemcsak szegénységkultúra, hanem alapvetően egy olyan etnikus kultúra, mely identitását és társadalmi különállását kulturális és szimbolikus eszközökkel is kifejezi.” Ennek rögzítését

kiemelten fontosnak látom, azért is, mert így jobban érthető az a Bartha Eszter tanulmányában is tárgyalt, kissé leegyszerűsítve bemutatott jelenség, amely a modern kapitalizmushoz való viszonyt jellemzi. Ami ugyanis a tőke újratermelésének logikáját, a pénz körforgását szabályozó elvként elfogadó magyar társadalom szempontjából nézve munkátlanság és lustaság, az a cigány hagyományok nézőpontjából közösségi élmény, közös gazdálkodás és eltérő életritmus. Ebben a tekintetben nagyon találó, ahogyan Szuhay Péter felidézi a rozsályi polgármestert, aki a *Puszták népét* felolvasva a cseléd szót a cigány szóval helyettesítette. Valóban tanulságos lenne végiggondolni, hogy nem a kapitalizmushoz, a modernséghez való viszonyulás-e a helyzet kulcsa? Talán ezért lehetett az 1930-as évek pusztai cselédje éppen úgy normaszegő a pénzgazdálkodás felől nézve, illetve a családja elemi szükségleteit biztosító ember saját, prekapitalista megközelítéséből eredően. Sajnos sem Szuhay Péter, sem Bartha Eszter nem viszi végig ezt a logikus és nagyon izgalmas szálat, pedig így többre juthatnánk a kölcsönös sérelmek és előítéletek újbóli elmondásánál.

Aki eljutott idáig a kötet olvasásában, egy olyan tanulmányt ismerhet meg, amely apró esetlegességei ellenére érdemben és jelentősen gazdagítja a jelenkori magyar népről, ezen belül a munkásságról meglévő ismereteinket, és sok mindent érthetővé tesz a magaspolitika folyamataiból is. Bartha Eszter három forráscsoportot dolgozott fel: egy 1970-es években készült, kéziratban maradt interjúsorozatot és két 2000-ben, illetve 2015-ben felvett életútinterjú-csoportot. Különösen a két utóbbi forrás elemzése izgalmas, mivel remekül érzékelteti, hogyan alakult át igen radikálisan a szakmunkások, ipari munkások identitása. Míg az ezredforduló táján még alapvetően a Kádár-korszak emlékezete, nosztalgijája, szerepmintái érvényesültek, addig tizenöt évvel később már a rendszerváltás miatti csalódottság vált uralkodóvá. Ez utóbbi vizsgálat alanyai már nagyon negatívan értékelik az államszocialista korszakot, igen kritikusak a privatizáció és a rendszerváltás folyamataival, erős bennük a rend és az erős vezető iránti vágy, türelmetlenek, előítéletesek a nehéz sorsú társadalmi rétegekkel, így a cigánysággal, de általában a szociális segélyben részesülőkkel szemben, nyugati bérekre és életszínvonalra vágnak. Fontosnak tartom, hogy Bartha Eszter kitért a munkásság művelődési lehetőségeire, amit a „kulturális javak fogyasztása” nevű hangzatos, de a lényegét elfedő jelzős szerkezettel is le lehet írni. Elég csupán megnéznünk a nem értelmiségi házakban lévő könyvespolcokat, s nagyon hamar nyilvánvalóvá válik az 1989/90-ben bekövetkezett éles cezúra. Minderről a tanulmányban az alábbiakat olvashatjuk: „Én inkább azt emelném ki – a munkásművelődést a rendszerpropagandával azonosító, »lesajnáló« érvelés helyett –, hogy az újkapitalista rendszerben azoknak is le kellett mondaniuk a kulturális fogyasztásról, akik korábban rendszeresen jártak színházba, moziba; le kellett mondaniuk az újság-előfizetést, amit korábban járatnak; és voltak, akik megemlégették, hogy korábban vásároltak könyveket, amit most már nem tudnak megengedni maguknak.”

A kötet zárásaként egy kerekasztal-beszélgetés szövegével ismerkedhetünk meg. Szále László kérdéseire Máttyus Alíz, Letenyei László és Tanács István idézte fel szociográfusi pályafutása tanulságait, és töprengett a műfaj lehetséges jövőjén. Az utóbbi dilemmára adott válaszok több lehetséges utat vázoltak fel. Máttyus Alíz

saját pápai tapasztalataira támaszkodva a megélenkülő családfakutatást s az ennek nyomában járó helytörténetírást tartotta követendő példának. Letenyei László úgy vélte, hogy a szociográfia „egyik jövőbeli útja lehet egy olyan ösztönművészeti ág vagy irányzat, amelyik az audiovizuális kommunikációt alkalmazza, beleértve a mozgóképet is”. Érdeemes még felidézni korábról Závada Pál véleményét, aki remek történeti szociográfiák igen jó tollú szerzőjeként kifejezetten igényes esszéivel örvendeztette meg a kötet olvasóit *Szépirodalom és szociográfia* cím alatt. A *Jadviga párnája* és a *Milota* szerzője szerint a megújuló, általa posztmodernnek nevezett szociográfia eszközei „felöllelhetnék a multimédiás anyaggyűjtés-bemutató minden műfaját – interneten írott és (mozgó)képi formában egyszerre megjelenő, történeti, problémacentrikus, alaposan tényfeltáró, oknyomozó újságíráson alapuló, vidéket, települést, réteget, szubkultúrát bemutató anyagokat”. Bár az előzőekhez hasonló teoretikus értékelést nem adott, mégis a jövőben ígértes kezdeményezéseinek egyike lehet Tamáska Máté építészet-szociográfiai sorozata, amelyet „ki nem használt hagyománynak” nevezett a szerző. Felismerése arra az egyszerű tényre épül, hogy az épített környezet sokkal tartósabb, mint más tárgyi emlékek, így gyakran több nemzedék használja ugyanazt az épületet, teret, parkot, így ez a műfaj igen alkalmas a mélyben zajló társadalmi folyamatok ábrázolására.

Az eddigieken túl némi csalódottsággal kell említenünk, hogy a kötetnek akadnak szerkesztési hiányosságai is. Így például két konferencia programját is közölték, de a második anyagát nem válogatták be, legalábbis ebbe a kötetbe nem. Nagyon hiányzott a szerzők azonosítása, jó lett volna az általános sztemderdek szerint feltüntetni a tanulmányok íróinak foglalkozását, tudományos fokozatát, munkahelyét. Bár feltétlenül indokoltnak tartom, hogy a kötetben közölt képanyag érintse a hajléktalanság kérdéskörét és a cigány népesség helyzetét, különösen úgy, hogy az előbbiről a tanulmányokban nem esett szó, de a szociográfia sohasem volt kizárólag szegénységkutatás. Éppen ezért változatosabb, izgalmasabb, sokrétűbb fotók bizony elkeltek volna.

Kicsit furcsa, hogy egy szociográfiáról szóló kötetben nem akadt egyetlen szociográfiarészlet vagy esetleg riport, talán érdekes lett volna egy példa erejéig illusztrálni, hol is tart ma ez a műfaj, az elméleti megfontolásokon túl. Hiszen mégiscsak azért vették le a polcra a hajdani olvasók Féja Géza és Szabó Zoltán vagy Kemény István és Márkus István kötetét, hogy egy ismeretlen világ különös örvényeibe bepillantást nyerjenek. Persze mindennek előfeltétele volt az, amit Tanács István a kötet utolsó lapjainak egyikén örökérvényűen megfogalmazott: „a szociográfiának az az egyik legfontosabb módszertani alapkövetelménye, hogy semmilyen megfontolásból nem szabad hazudni, és nem szabad az igazságot elhallgatni sem”. Ennél szebb zárást mi sem tudnánk elképzelni. (*Gondolat*)

PAPP ISTVÁN